

MEMÒRIA I FONTS ORALS EN HISTÒRIA DE L'EDUCACIÓ

La reconstrucció de la memòria escolar a través de les autobiografies*

The reconstruction of school memory through autobiographies

Mercedes Suárez Pazos

Universitat de Vigo

RESUM

En aquest article l'autora rememora el seu passat escolar i, al seu torn, ens invita a un viatge a la nostra infància per tal de reviuere els nostres records escolars. D'una banda, destaca la importància de les nostres veus, de la nostra veu, en el procés de creació de coneixement pedagògic. Per una altra banda, posa de relleu les possibilitats de les experiències escolars —de les pròpies, però també de les d'altri— per tal de reviuere un passat escolar que s'afaiçona a manera d'un ric cabal d'informació historicopedagògica. En aquest sentit, es palesa la rellevància dels llibres que, a través de la memòria, han reconstruït la vida en les aules, a la vegada que emfatitza el paper dels càstigs en els records escolars.

PARAULES CLAU: autobiografies, memòria escolar, càstigs escolars, història oral.

ABSTRACT

In this article the author recalls her school life and in turn invites us to take a trip back to our own childhood to relive our school memories. On the one hand, she emphasises the importance of our voices, of our voice, in the process of creation of pedagogical knowledge. Moreover, she emphasises the possibilities of school experiences —our own, but also those of others— in order to relive a school past which is moulded into a rich source of historical and pedagogical information. In this sense, particular prominence is afforded to the relevance of books which, through memory, have reconstructed life in the classroom, while underlining the role of punishment in school memories.

KEY WORDS: autobiographies, school memory, school punishment, oral history.

* La traducció al català d'aquest article ha estat realitzada per Conrad Vilanou i Torrano.

Contant històries

Allà pels anys seixanta del segle passat, sent jo alumna de primària, un cosí que vivia a Alemanya em va portar de regal unes estampetes de la Verge del Perpetu Socors, en paper bíblia, com ho anomenàvem per aquell temps. Eren tan minúscules que no sobrepassaven els tres centímetres pel seu costat major. Amb tota la paciència que em concedia l'edat, les vaig anar retallant una a una i me'n vaig dur a l'escola un grapat.

Quan va arribar el moment de marcar les lliçons de l'enciclopèdia que havia d'estudiar a casa (Álvarez, per descomptat), vaig ficar en el llibre les miniatures virginals per assenyalar el que havia d'aprendre'm, amb tan mala fortuna que, quan a casa em vaig posar a fer els deures, un d'aquests paperets fràgils se'm degué escapolar i vaig deixar una de les lliçons sense revisar.

L'endemà, en arribar a classe, em van preguntar precisament aquesta lliçó desapareguda, i, com era d'esperar, no vaig ser capaç de contestar, més aviat recitar, les preguntes que em feien.

La senyoreta, així anomenàvem a la monja professora, com a càstig em va imposar ser passejada per les altres aules de nenes. Així que una companya de classe em va acompanyar, o jo la vaig acompanyar a ella, i vam seguir aula per aula. I així em presentaven: «aquesta nena està castigada per no saber la lliçó». Com un reu vaig ser exposada a les mirades d'altres professores i altres alumnes.

Aquest succés el faig públic perquè ho comento en un context acadèmic. Però, quin interès pot tenir en el coneixement sobre el funcionament de la institució escolar? Podem dividir-lo en dues parts. Una de personal, singular: el cosí d'Alemanya que regala unes estampetes; una altra de més institucional: el càstig per no saber-se la lliçó de l'enciclopèdia. Aquesta última respon a un context històric, social i professional determinat, del qual podem obtenir una part d'informació extreta de textos escrits, procedents, potser, de marcs legislatius, informes i documents administratius, textos pedagògics de l'època, etc. Encara que dubto molt que s'hi reflecteixi la modalitat del càstig, la humiliació que vaig experimentar en ser exposada a l'escarni públic, i la petjada que va deixar en mi com a nena, adulta i professional de l'ensenyament.

Les nostres veus, la meua veu, creen coneixement

Amb aquesta història, conte o relat, vull posar de manifest la importància de la investigació narrativa a l'hora d'ampliar la nostra comprensió sobre la vida en les aules. A través dels relats i històries de vida obtenim dades d'una realitat *exte-*

rior, els llibres que s'utilitzaven, les instal·lacions del centre, el sistema d'exàmens, les normes de convivència, etc., però també coneixem altres realitats *internes*, personals: són els sentiments, pors, alegries, judicis de valor, expectatives, anècdotes amb rellevància en el desenvolupament del narrador o narradora, i realitats *temporals*, que es manifesten tant en un moment històric concret, com a través de trajectòries personals i de projeccions d'un passat particular cap al futur.

Les experiències autobiogràfiques són utilitzades com a complement de modalitats d'investigació com ara l'etnogràfica o la històrica, però constitueixen també les fonts d'informació prioritària en investigacions que es defineixen elles mateixes com a biogràfica o biograficonarrativa.

En l'àmbit educatiu les línies d'estudi més freqüents se situen al voltant de la carrera professional dels docents, la influència de les experiències educatives prèvies en el comportament dels professors, la vida diària en les aules, la participació en els contextos de reforma i el desenvolupament institucional dels centres educatius. Auteurs i autors pertanyents al corrent crític manifesten una especial predilecció per conèixer la incidència de les experiències escolars en els processos de dominació que s'exerceixen sobre els grups silenciats: dones, pobres, grups culturals o ètnics marginats, opcions sexuals minoritàries, etc. Des d'aquesta òptica, per a redefinir la teoria del currículum i desenvolupar una pedagogia radical és important relacionar les biografies personals amb els esdeveniments històrics, els contextos socioculturals i les relacions de poder que s'imposen des de la cultura dominant.

Preses com un tot, ens ofereixen informació de la vida institucional, però també quotidiana de les aules, matisant, ampliant o qüestionant les impressions o els coneixements que adquirim a partir únicament dels documents escrits. En aquesta línia és interessant el treball de Margaret Nelson (2004) titulat «La història oral com forma de reconstrucció de les experiències de les mestres de Vermont, 1900-1950», publicat en l'obra *Historias de vida del profesorado*, sota la direcció d'I. F. Goodson. En el seu estudi Nelson posa de manifest com, a través dels relats autobiogràfics d'aquestes mestres, surten a la llum públics buits, ocultacions i distorsions d'una realitat que estava sent analitzada exclusivament a través de documents escrits de caràcter institucional. Posa com a exemple d'omissions els temes relacionats amb el sexe, les infraccions secretes de regles i normes i les experiències personals no pertinents pel que fa als interessos oficials. A més, les fonts institucionals solen fer invisibles sectors importants de la població: dones, ètnies minoritàries, grups econòmicament i culturalment marginats, ancians, discapacitats, joves, i també els sectors del professorat i l'alumnat.

Les nostres experiències escolars

I aquí volia jo arribar. Des de fa anys el meu interès com a docent i investigadora s'ha centrat en els relats autobiogràfics de la nostra ja passada vida com a escolars. Volia donar veu als estudiants, matisada o filtrada pel pas del temps, per a conèixer com és l'escola per dintre, com es viu i es recorda el nostre pas per la institució escolar.

Actualment disposem de diverses vies d'informació a l'hora de descriure com es desenvolupava la vida en les aules, encara excloent tot allò que té a veure amb la vida de professores i professors, que és el camp més freqüent en la investigació narrativa relacionada amb el món educatiu. Aquestes aportacions s'enquadren en dos grans àmbits: les obres literàries de ficció i les obres autobiogràfiques.

Esmentarem en primer lloc els treballs que es basen en la presència del món escolar en els textos literaris, en la mesura que aquests són productes culturals que representen i donen testimoniatge de les diferents imatges que s'han anat construint sobre l'escola. Destaquem el treball de José Antonio Cieza, aparegut l'any 1989, *Mentalidad social y modelos educativos: La imagen de la infancia, la familia y la escuela a través de los textos literarios (1900-1930)*. En ell analitza obres de setanta-cinc autors, esmentant-ne explícitament vint-i-quatre en l'epígraf relacionat amb l'escola, apartat que estructura en l'escola elemental, els col·legis religiosos (la vida en el col·legi, les respostes de l'alumnat i els col·legis femenins) i la universitat. De més recent publicació ens trobem amb el treball de Carlos Lomas, *La vida en las aulas: Memoria de la escuela en la literatura* (2002), que recull fragments literaris i poètics de noranta-tres autors de molt diversa procedència geogràfica, tant de l'àmbit espanyol com de fora, i cronològica, des d'obres clàssiques fins a obres d'actualitat. Estructura la informació en dotze categories: memòria de l'escola, mestres d'ambdós sexes, la vida en les aules, col·legues, amors escolars, aprovar i suspendre, la lletra amb sang entra, l'odi a l'escola, monotonia en les aules, escoles públiques i col·legis privats, l'aula sense murs i, finalment, amor i pedagogia.

Si continuem en l'àmbit literari, són també d'interès les obres novel·lades d'alt contingut autobiogràfic, especialment *El árbol del bien y del mal*, de José Manuel Esteve (1998), i altres com *Qué tiempo tan feliz* (2000), de Juan Pedro Aparicio, i en el context gallec, *Gris marengo*, de Luis Otero (1997), i *Os ollos da ponte*, de Ramiro Fonte (2004), situades respectivament en una ciutat andalusa, a Lleó, en un poble rural de la província d'Orense i en una localitat de la província de la Corunya.

Ja en el camp més estrictament autobiogràfic, i continuant en l'àmbit espanyol, vam destacar els relats retrospectius de la nostra finalitzada vida com a escolars vista des de l'òptica de personatges amb rellevància social, alguns extrets de memòries ja publicades, com l'obra d'Amando de Miguel *Cuando éramos niños* (2001),

que inclou un capítol dedicat a les impressions sobre l'escola, completades amb les seves pròpies experiències escolars; altres procedents de relats confeccionats per demanda expressa, com *Quan jo anava a estudi*, obra editada per David Pujol (1996), i altres que responen a entrevistes autobiogràfiques, com el treball de Raúl Cremades *Nadie olvida a un buen maestro* (1999). En aquests dos últims treballs esmentats es presenten directament els relats autobiogràfics, organitzats alfabèticament, sense que se'n realitzi una anàlisi posterior.

Finalment, i molt més relacionat amb el nostre àmbit d'investigació biogràfic-narrativa, vam trobar els estudis realitzats sobre els records com a escolars de persones anònimes en els quals es pren com a punt de partida els relats extrets a través d'entrevistes autobiogràfiques.

Hi ha una gran varietat de propòsits d'investigació i, per tant, de narradors. Posem-ne alguns exemples.

Altrament, Mollo (1984), en el seu treball «Souvenirs d'école», pretén conèixer la vida en les aules de persones que van estar escolaritzades a França en un període històric determinat, que gira al voltant de la Segona Guerra Mundial. Recull testimoniatges, gravats en magnetòfon, a través d'una pregunta oberta: «Conti'm els seus records d'escola». A mitjan anys vuitanta tenia recollits vint relats.

Per la seva banda, Cabrera i Padilla (2004) analitzen les experiències educatives de dues persones (un home i una dona) d'origen mexicà, criats en un context d'extrema pobresa, però que van arribar a graduar-se en la Universitat de Stanford. Reconstitueixen la seva trajectòria familiar i escolar, des de preescolar fins a la seva graduació universitària. Utilitzen un format d'entrevista semiestructurada, que inclou, entre altres tòpics, el paper que va tenir en el seu desenvolupament la pertinença al sector d'immigrants, les experiències en la *high school*, la influència dels processos de tutorització i els programes extracurriculars, la selecció, admissió i la vida en el *college*.

Al seu torn, Mimi Orner (2000) explora les autobiografies escolars de les alumnes del seu curs universitari sobre política educativa i estudis femenins, i se centra en la influència de l'escolarització en la construcció de subjectes sotmesos al gènere.

Altres autors utilitzen la investigació biogràfic-narrativa en la formació inicial del professorat (Knowles i Holt-Reynolds, 1991) o en la formació d'estudiants d'altres titulacions relacionades amb l'educació (Martínez i Jareño, 2000; Rivas i Calderón, 2002), especialment de pedagogia o psicopedagogia.

Cal esmentar, no gens menys, que Knowles i Holt-Reynolds van utilitzar els escrits autobiogràfics de futurs docents com un instrument per a ampliar la comprensió del món escolar, tant dels mateixos narradors com per als lectors dels relats. En la investigació realitzada per Amparo Martínez i Amparo Jareño («Qué han aprendido y qué piensan en las escuelas los estudiantes de pedagogía. Análisis de autobiogra-

fias escolares») s'utilitzen vuitanta-tres textos autobiogràfics (procedents de seixanta-vuit alumnes i quinze alumnes de la Universitat de València), obtinguts per demanda expressa, en els quals es narren els records escolars sota la indicació que relatin per escrit i a casa les experiències, les anècdotes i els aspectes que considerin més rellevants pel que fa als processos d'ensenyament, el comportament dels professors i la vida en les aules (p. 317). Classifica les categories seleccionades en quatre dimensions: a) personal, b) organitzativa i gestió de l'aula, c) tasques i continguts d'aprenentatge, i d) centre educatiu. José Ignacio Rivas i Ignacio Calderón, en el seu treball «La escuela desde la experiencia de los alumnos», porten a terme un estudi de cas de tres alumnes de la Universitat de Màlaga, també de pedagogia.

Els càstigs vistos a través dels records escolars

Per a il·lustrar la utilització de la investigació biograficonarrativa en l'educació realitzaré, a continuació, una breu presentació de l'estudi elaborat per mi que duu per títol «Los castigos y otras estrategias disciplinarias vistos a través de los recuerdos escolares» (la versió completa d'aquest treball es troba a Suárez Pazos, 2004).

La forma utilitzada per a aconseguir els relats autobiogràfics va consistir en la contestació per escrit a la pregunta «Escriu els teus records escolars». Hi van participar cent vint narradores i narradors, noranta-vuit dones i vint-i-dos homes, tots ells estudiants de pedagogia o psicopedagogia, nascuts entre 1940 i 1979, escolaritzats en la seva major part en les províncies d'Orense i Pontevedra. De tots els relats, només dinou no esmenten ni càstigs ni sentiments de por o angoixa. Per tant, el nombre de narracions analitzades es redueix a cent una.

A partir de la lectura dels relats es van construir sis grans dimensions: els càstigs físics, els càstigs psíquics, l'escriptura com a instrument disciplinari, conductes objecte de càstig, reaccions dels estudiants davant els ambients disciplinaris i l'escola com a presó.

Quant als càstigs físics, presents en aproximadament la meitat de les narracions, es van constatar una gran varietat de tortures corporals, entre d'altres, pal·lisses, cops, carxots, estirades de cabells i d'orelles, pessics, clatellades, flagells, estar de genolls, o lligats a una cadira, emmordassats, etc. Qualsevol part del cos era objecte de càstig: cap, cabells, cara, orelles, boca, braços, genolls, cames, palmell de la mà, ungles, esquena i natges. De la mateixa manera, els instruments materials del càstig eren variats, des de les mans i peus del docent, a vares i corretges de tot tipus, passant per objectes d'ús escolar com ara regles i punters.

Els càstigs psíquics apareixen materialitzats en tota classe d'insults, constatats per la presència freqüent de verbs com avergonyir, burlar-se, insultar, ridiculitzar

o ultratjar, així com per altre tipus d'humiliacions vinculades a les reclusions i les exclusions. En aquest punt vull destacar la utilització de l'espai com a element de càstig. Així, apareixen sancions com ara romandre més temps de l'establert en l'aula o en el centre, ser expulsat de l'aula (amb variants com quedar-se en el passadís o ser passejat per altres aules del centre), romandre aïllat físicament del grup classe dintre de l'aula, o identificar l'espai ocupat amb el lloc assignat tenint en compte el rendiment acadèmic (files o taules de «rucs» i «llestos»).

Al costat d'aquest tipus de càstigs apareix la utilització de l'escriptura com a element disciplinari. Les activitats escolars no només són vistes com a oportunitats per a aprendre sinó també com a instruments tant de control com de càstig. Unes vegades es tractava de memoritzar al peu de la lletra una lliçó, altres vegades consistia a realitzar un elevat nombre d'operacions matemàtiques; però la sanció d'aquest tipus que més destaca és la realització d'inacabables còpies, cent, dues-centes..., mil; es podia copiar una paraula o frase, la taula de multiplicar o una lliçó sencera. D'aquesta manera els escolars establien grans similituds entre la manera d'aprendre i la manera de castigar, ja que les mateixes tasques escolars s'utilitzaven com una sanció més.

Les conductes objecte de càstig estaven relacionades tant amb el rendiment acadèmic com amb el comportament. No saber la lliçó, fer incorrectament les tasques escolars o no finalitzar-les al seu degut temps són els motius de càstig que s'esmenten amb més freqüència. Era necessari assegurar el correcte funcionament de la maquinària escolar a través del binomi eficàcia-economia. Però no era suficient ésser aplicat i perseverant, el bon alumne havia de comportar-se correctament: no sortir-se de les normes establertes, no fer res que disgustés el professor, mantenir-se en silenci, romandre assegut en el seient, ser puntual, portar a classe els materials escolars, anar-hi endreçat i vestir correctament.

En aquest ambient, com reaccionaven els alumnes i les alumnes davant les amenaces i les humiliacions que exercia el docent? En la mesura del possible utilitzaven diverses estratègies de supervivència: no cridar l'atenció (el desig de ser «invisible»), restar importància a la sanció, reduint-ne així l'impacte emocional, dissimular o ocultar la transgressió de les normes, crear situacions de caos i burlar-se dels professors més febles, enfrontar-se obertament al docent, i donar suport i solidaritzar-se amb els companys castigats, sense oblidar-nos d'altre tipus de recursos com l'adulació i el servilisme.

A través de l'instrument dissuasori de l'amenaça i de l'aplicació de càstigs freqüents, en algunes aules i centres els alumnes vivien en un permanent ambient de terror i d'angoixa. En aquests casos la imatge més estesa és la de l'escola com a presó, exèrcit o sala de tortures, sota el comandament d'un professor o profesora autoritari, violent, inaccessible, maniàtic, sever i excessivament exigent. Les

tècniques disciplinàries s'exerceixen sobre les conductes que alteren la bona marxa de la classe, però també el control recau sobre allò quotidià, l'insignificant, el detall. És una imatge d'escola tancada en si mateixa, que emana monotonia, massificació i privació de llibertat.

Les situacions objecte de càstig que es posen de manifest en els relats autobiogràfics de la nostra investigació coincideixen amb l'estructura disciplinària que, segons Foucault (1988), s'exerceix en l'escola: una micropenalitat sobre el temps (retards, absències, interrupcions), l'activitat (falta de zel i atenció), la paraula (xerrameques, brutícia, gestos impertinents) i sobre la sexualitat (falta de pudor, indecència).

Bibliografia

- APARICIO, J. P. *Qué tiempo tan feliz*. Lleó: EDILESA, 2000.
- CABRERA, N. L.; PADILLA, A. M. «Entering and succeeding in the “Culture of College”: The story of two Mexican heritage students». *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 26 (2) (2004), p. 152-170.
- CIEZA GARCÍA, J. A. *Mentalidad social y modelos educativos: La imagen de la infancia, la familia y la escuela a través de los textos literarios (1900-1930)*. Salamanca: Ediciones de la Universidad de Salamanca, 1989.
- CREMADES, R. *Nadie olvida a un buen maestro*. Madrid: Espasa, 1999.
- ESTEVE, J. M. *El árbol del bien y del mal*. Barcelona: Mágina-Octaedro, 1998.
- FORTE, R. *Os olhos da ponte*. Vigo: Xerais, 2004.
- FOUCAULT, M. *Vigilar y castigar*. Madrid: Siglo XXI, 1988.
- KNOWLES, J. G.; HOIT-REYNOLDS, D. «Shaping pedagogies through personal histories in preservice teacher education». *Teachers College Record*, 93 (1) (1991), p. 87-113.
- LOMAS, C. *La vida en las aulas: Memoria de la escuela en la literatura*. Barcelona: Paidós, 2002.
- MARTÍNEZ SÁNCHEZ, A.; JAREÑO GONZÁLEZ, A. «Qué han aprendido y qué piensan en las escuelas los estudiantes de pedagogía. Análisis de autobiografías escolares». *Revista de Ciencias de la Educación*, 183 (2000), p. 313-334.
- MIGUEL, A. de. *Cuando éramos niños*. Barcelona: Plaza y Janés, 2001.
- MOLLO, S. «Souvenirs d'école». A: POL, E.; MORALES, M.; MUNTAÑOLA, J. [ed.]. *Vers un millor entorn escolar*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació, 1984, p. 197-205.
- NELSON, M. K. «La historia oral como forma de reconstrucción de las experiencias de las maestras de Vermont, 1900-1950». A: GOODSON, I. F. [ed.]. *Historias de vida del profesorado*. Barcelona: Octaedro: EUB, 2004, p. 223-243.
- ORNER, M. «Narrativas escolares: educación, dominación y subjetividad femenina». A: POPKEWITZ, T. S.; BRENNAN, M. [comp.]. *El desafío de Foucault: Discurso, conocimiento y poder en la educación*. Barcelona: Pomares: Corredor, 2000, p. 278-295.

- OTERO, L. *Gris marengo*. Barcelona: Plaza y Janés, 1997.
- PUJOL, D. [ed.]. *Quan jo anava a estudi*. Girona: Col·legi Públic El Serrat de Ciurana, 1996.
- RIVAS FLORES, J. I.; CALDERÓN ALMENDROS, I. «La escuela desde la experiencia de los alumnos. Biografías y experiencia escolar». Ponència presentada al X Symposium Interamericano de Investigación Etnográfica y Cualitativa en Educación. EUA: University of New Mexico, 2002. <http://www.hum619.uma.es/PonenciaNuevo_Mexico> [Consulta: 12 juliol 2005].
- SUÁREZ PAZOS, M. «Los castigos y otras estrategias disciplinarias vistos a través de los recuerdos escolares». *Revista de Educación*, 335 (2004), p. 429-443.